

KÕIGEPEALT OLI JALG, SEEJÄREL TULID JALAVARJUD

Jüri Viikberg

Jalavarjud, nagu muudki ihukatted, on eriti meie põhjamaises kliimas hädatarvilikud, sest võimalust paljajalu ringi lipata esineb vaid lühikesel suveperioodil. Võiks seega arvata, et küllap on siitmailt pärit nii jalanõud ise kui ka nende nimetused, kuigi *a priori* seda eeldada ei saa. Jalatseid on siinmail kantud kindlasti aastatuhandeid, kuidas on lood aga nende nimetustega, sellest võiks aimu saada eesti keele sõnavara toel, kus ühes riidas on omasõnad ja teises sõnalaenu (vt nt Rätsep 1983; EES; Soosaar 2020).

Sobivaks lähtekohaks võiks olla ihuliige *jalg* ise ja selle osad. Oma sõna *jalg* kuulub teatavasti soome-ugri tüvevarasse ja tal on vasteid kõigis soome-ugri keeltes. Samasse seltskonda kuulub veel *kand*. Neist vanem on vaid *põlv* uurali tüvekihist, nooremasse, läänemeresoome-permi rühma kuulub *säär*. Meie lähiringi, läänemere keelte sõnavarasse kuuluvad *kinner* 'reie ülaosa', *koib*, *päkk* 'tallaalune', *tald*, *varvas* ja *õnnal* 'põlvetagune lohk', kusjuures sõna *reba* 'kehaosa allpool puusi' esineb vaid eesti ja liivi keeles. Neile lisanduvad vanad, läänemeresoome keeltes leiduvad laensõnad: germaani päritolu *kube* ja *pöid*, balti laenu *reis* ja (tõenäoliselt ka) *kints*. Nagu siit nähtub, on meie esivanematel olnud germaanlaste ja baltlaste esivanematega päris intiimseid kontakte, sest *kube*, *kints* ja *reis* on tulnud ja jäänud varasemate omasõnade asemele. Milliste nimelt ja miks, on teadmata. Märksa hilisemad *koot* 'looma sääär' ja *kink* 'sink' on laenatud eesti keelde alamsaksa ning *sink* 'looma reis', *kints* 'ülemsaksa keelest.

Mis puutub me jalavarjude ajaloo algusesse, siis peitub see aegade hämaruses. Juba uurali päritolu *suusk*-sõna eeldab, et suuska ei kasutatud (talvel!) ometi palja jala otsas, aga mingit jalanõu tähistavat sõnatüve sest ajastust teada ei ole. Päriskindlasti kaeti jalgu mingite (karus)nahksete mähistega, need võisid olla ka mokassiinilaadsed jalatsid (Kriiska jt 2020: 87). Paraku pole enam võimalik teada saada, kuidas neid omaaegseid jalakatteid nimetati, sest isegi *jalg*-sõna pärineb hilisemast, soome-ugri perioodist (nagu ka *nülgima* ning *talv*) ja *katma* ilmub veelgi hiljem – läänemeresoome-permi tüvekihis.

Otsesemaid tunnismärke ilmneb umbkaudu 3000 aasta tagant, kui läänemeresoomlased olid jõudnud oma praegustele asualadele ning puutunud kokku germaanlastega. Nendelt on laenatud läänemeresoome keeltesse sõnad *nahk* ja *king* (R `kenga, eL käng), tõenäoliselt on *king* tähistanud algselt jalanõu üldse nii meil kui ka sugulaskeeltes. Et tolle aja võimaluste seas leidis ka midagi ilmastikukindlamat, osutab üks läänemeresoome keeltesse jõudnud (karva)nahkjalatsi tähendusega balti laensõna: vrd soome *kurpponen*, *kurpos* 'karvakenkä', isuri *kurppuin* 'paulakenkä', vadjä *kurppa* 'kenkä', liivi *kurp* 'kenkä' (SSA 1: 450). Eesti murretest on '*kurpad* 'kingad' registreeritud üksnes rannamurdest (Jõe, Kuu): '*kurpad on kovast nahast /- -/ neil on natuke `kontsa ka all* Jõe (EMS IV: 94). Balti laenuks osutub ka (ümber)mässimist tähendav *mähkima*-sõna (vrd soome *mähkiä*, vepsa *mähkta*).

Meie keelte eripäraks on kujunenud, et *kingad pannakse jalga* (sm *kengät pannaan jalkaan*), mitte **jalad kinga*, nagu see tegelikult käib. Lõunaeesti *käng*-sõnast on saadud *jalgu kängmä* 'kängitsema', millele põhjaeestis vastab *jalgu kinni panema*. Nii on kirjas juba August Wilhelm Hupeli sõnastikus, kus saksa *Schuhe anziehen* vasteks on tallinna keeles *jallad kinni pannema* ja tartu keeles *kängitsema*, *kängma jalgu* (Hupel 1780: 160, 168, 467). Põhja-Eestis levinud *jalgu riide panema* on hilisem tõlkelaen saksa keelest (< sks *die Füße mit Schuhen bekleiden*).

Olgugi jalanõude esiajaloolised nimetused jäljetult kaotsis, võib siiski eeldada, et tõenäoliselt valmistati jalatseid kohalikest materjalidest, puukoorest ja nahast, nii nagu hiljem, alates I aastatuhandest, mille kohta on keeles juba säilinud mõningaid sõnavaratõendeid. Maarahvas on aastasadu kandnud puukoorest punutud *viiske* ning (parkimata) veisenahast *pastlaid*, mida valmistati taluperedes üldjuhul ise ja omast materjalist. Toekamaid (töö- või talve)jalatseid, *saapaid*, lasti õmmelda külakingsepal, neid elas eesti külades alates 17. sajandist (Viires, Vunder 2008: 282). Kui *jalanõu* (~ *jalakate*, *jalavari*, *jalats*) on üldnimena omakeelne, siis peamiste jalanõude nimetused on laenatud I aastatuhande lõpupoolel: *viisk* on läti laen (vrd läti *vīze*) nagu ka *pastel* (vrd läti *pastala*), *saabas* pärineb aga vanavene keelest (vrd vene *сапог*).

Jalanõude puhul torkab silma, kuidas nende nimetused piirkonniti erinevad. Suvised tööjalatsid olid paju- ja pärnakoorest või kasetohust punutud *viisud*: R `virsud, `virskud, Pä *ummikviisud*, eL *viisa?* (vrd sm *virsut*).

Neid kulus mitu paari nädalas, aga materjal oli käepärast ja uus paar valmis hõlpsasti. Peamisi jalatseid olid veel ühest veisenahatükist tehtud *pastlad*, millel ääres tärgmed paela läbiajamiseks. Põhja-Eesti mandriosas on neil olnud nimeks *kingad*, kirderannikul *keri`kinjad*, *sippud* ehk *sipukad* ja lõunaeestis *suvva* ehk *tsuvva?*, aga rahvakeeles on neid kutsutud ka *orma-*, *pael-* või *pastelkingadeks*, Hiiumaal *vanukateks*. Äratub tähelepanu, et pastla tähenduses esineb *keriking* (vrd isuri *kerikenkä*, vadja *tšeritšentšä*), milles *keri* viitab niinele, mitte nahale. Tõenäoliselt tähendaski *keriking* (nagu ka *king*) esiotsa puukoorest jalanõu, kuni selle vahetas välja läti keelest laenatud *viisk*. Seejärel nihkus esialgu niinest *keriking* ~ *king* ilmselt tähistama nahast jalanõu (mitte et *keri* oleks hakanud niine asemel tähistama nahka), kuni läti keelest saadi laensõna *pastel*. Sellest ei kujunenud aga üldlevinud nimetust (nagu viiskudel), vaid *pastel*-sõna kõrval jäid üha kasutusele *king* Põhja-Eestis ning *keriking* rannikualal. Samasugune tähendusmuutus paistab olevat toimunud ka lõunaeestis, sest (*t*)*soog* ~ (*t*)*suug* : (*t*)*suvva* on seostatav sõnaga *suga* 'niin' (EEW X: 3304), kuigi *pastla* tähenduses jalats ise on nahast.

Linnainimeste jalanõusid kutsuti esiotsa *saksa kingadeks* (< asks *dut-scher schoe*), kandsid neid ju linnasaksad ja nad olid ka saksa meistrite tehtud (Johansen, Mühlen 1973: 396). Et need olid pealt kinnised jalanõud, hakati neid eesti keeles kutsuma *umb-* ehk *ummiskingadeks* (vt Göseken 1660: 683 – *umbkingat* 'der Teutschen schuh'). 17. sajandiks jõudsid need pidulikumatel puhkudel juba ka maarahva jalga (Viires, Vunder 2008: 282).

Viisud ja pastlad, eesti talurahva traditsioonilised jalanõud, olid igapäevases kasutuses veel 20. sajandilgi. Need olid praktilised jalavarjud, tehtud kohalikust materjalist, olgugi nende nimetused pärit naaberkeelest. Tegu on ju rahvakultuuri valdkonnaga, kus oma osa etendavad rahvusülesed suhted ja eeskujud, nagu ka võimalikud moemõjud. Nüüdseks on küll ajalukku jäänud nii viisud, pastlad kui ka saksa ummiskingad, aga rahvaluule, kas või laialt levinud mõistatustes, aitab meil neid üha meelde tuletada. Mõista, mõista, mis see on: *üks hiir ja kaks saba, pastelking ja paelad taga?*

Sõlmituseks

See väikenegi ülevaade jala ning jalakatetega seonduvast sõnavarast osutab vähemasti kolmele seigale. Esiteks sellele, et talurahva traditsiooniliste jalatsite puhul piirdub omasõnavara väheste üldnimetustega (*jalakate*, *-nõu*, *-vari*), põhiliste jalavarjude nimed pärinevad aga läti (*viisud*, *pastlad*) ja vene keelest (*saapad*).

Teiseks võib saada kinnitust, et nii kehaosad kui ka jalakatted on palju ürgsemad kui seda laseb välja paista meieni säilinud sõnavara. Jalatseid on me esivanemad kasutanud aastatuhandeid, kuid näiteks vanimast, uurali sõnakihist pärineb üksnes *suusk*, talvine liikumisvahend, mingit jalanõu tähistavat sõnatüve sest ajastust aga teada ei ole. Koguni omasõna *jalg* ise pärineb hilisemast, soome-ugri perioodist ning *nahk* ja *king* jõudsid meie leksikasse alles germaani laenudena läänemeresoome perioodil.

Kolmandaks ilmneb kujukalt, kuidas laenamisel keelest teise tekivad tähendusnihked. Kui veisenahka pastelt tähistas *keriking*, milles *keri* viitab puukoorele, mitte nahale, siis tõenäoliselt tähendaski *keriking* (nagu ka *king*) esiti puukoorest jalanõu, kuni selle vahetas välja läti keelest laenatud *viisk*. Seejärel nihkus *keriking* ~ *king* tähistama nahast jalanõu, kuni läti keelest saadi laensõna *pastel*. Sellest ei kujunenud aga üldlevinud nimetust (nagu viiskudel), vaid *pastel*-sõna kõrval jäid kasutusele *king* Põhja-Eestis ja *keriking* rannikualal. Samasugune tähendusmuutus toimus nähtavasti ka lõunaeesti keeles, sest (*t*)soog ~ (*t*)suug : (*t*)suvva on seostatav sõnaga *suga* 'niin', kuigi *pastla* tähenduses jalats ise on nahast.

Lühendid

asks – alamsaksa keel; eL – lõunaeesti murded; Jõe – Jõelähtme; Kuu – Kuusalu; Pä – Pärnumaa murrakud; R – kirderanniku murded; sks – saksa keel; sm – soome keel

Kirjandus

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar (koost ja toim) 2012. Eesti etümolooiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

- EEW I–XXII** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XXII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EMS IV** = Eesti murrete sõnaraamat. IV köide (*K – L*), 2004–2008. Toim Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Göseken 1660** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Johansen, Paul, Heinz von zur Mühlen 1973**. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. (= Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15.) Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Kriiska, Aivar, Valter Lang, Ain Mäesalu, Andres Tvauri, Heiki Valk 2020**. Eesti ajalugu I. Eesti esiaeg. Toim Valter Lang. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Rätsep, Huno 1983**. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 539–548.
- Soosaar, Sven-Erik 2020**. Eesti tüvevara ajalugu. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. Eesti keele ajalugu. (= Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 337–375.
- SSA 1** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja, 1 (A–K), 1992. Päätoim Erkki Itkonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556; Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Viies, Ants, Elle Vunder (koost ja toim) 2008**. Eesti rahvakultuur. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Jüri Viikberg: First there was the foot, then came the footwear

A brief overview of the vocabulary related to the foot and footwear points to several things. Firstly, in the case of traditional peasant footwear, the native vocabulary is limited to a few generic names (*jalakate*, *-nõu*, *-vari*), while the names of the main types of footwear come from Latvian (*viisud*, *pastlad*) and Russian (*saapad*). Secondly, it can be confirmed that both body parts and footwear are much more ancient than the surviving vocabulary

may suggest. Our ancestors have been using footwear for millennia, but the oldest, Uralic, word layer, for example, only contains the word *suusk* ‘ski’, a winter means of locomotion, while there is no known word stem for footwear from that period. Even native word *jalg* ‘foot’ itself comes from a later, Finno-Ugric period, and *nahk* ‘leather’ and *king* ‘shoe’ only entered our lexicon as Germanic loans during the Finnic period. Thirdly, it is apparent how borrowing from one language to another can give rise to shifts in meaning. The fact that the word *keriking* came to denote a shoe made from bovine leather, where *keri* refers to the bark of a tree rather than leather, suggests that *keriking* (like *king*) probably originally meant a shoe made from tree bark until it was replaced by the Latvian borrowing *viisk*. Thereafter, *keriking* ~ *king* shifted to mean a leather shoe (not that *keri* would come to mean leather instead of bast), until a new loanword *pastel* was borrowed from Latvian. This word did not, however, become a common term (unlike *viisud*), and other words were used at the same time such as *king* in North Estonia and *keriking* in the coastal areas. A similar change of meaning probably also took place in South Estonia, since *(t)soog* ~ *(t)suug* : *(t)suvva* is associated with the word *suga* (Estonian *niin*) ‘bast’, although the footwear referred to as *pastel* is made from leather.

Jüri Viikberg: Kõgõpäält oll’ jalg, sis tulliq kängidsäq

Lühkü ülekaehus jala ni kängitsidega köüdetüst sõnavarast näütäs mitund asja. Edimält tuud, et eesti talorahva kombõperitside kängitside jaos om eesti keele umansõnavaran veidüq ületsit nimitüisi (*jalakate*, *-nõu*, *-vari*), põhilidsõq kängitside nimitüseq ommaq peri läti (*viisud*, *pastlad* ‘viisoq, tsuvvaq’) ja vinne keelest (*saapad* ‘saapaq’). Tõõsõs või saiaq kinnütüst, et nii kihäosaq ku ka kängidsäq ommaq pall’o vanõmbaq aśaq, ku tuud lask vällä paistudaq alalõhoitunuq sõnavara. Kängitsit ommaq miiq edevanõmbaq pruknuq aastagatuhandit, a näütüses kõgõ vanõmbast, uurali sõnakihist om peri õnnõ *suusk* ‘suus’, talvinõ liikmisnõvv, a määnestki kängitsät tähüstävät sõnatüvve tuust aojaost teedäq olõ-õi. Kogoni uma-sõna *jalg* esiq om peri vahtsõmbast, soomõ-ugri aost ni *nahk* ja *king* ‘käng’ joudsõq eesti keele sõnavarra ku germaani lainuq õdagumeresoomõ aol. Kolmandas tulõ ilosahe vällä, kuis lainamisõga ütest keelest keelest tõistõ tegünes tähendüsnihkit. Et tõpranahast tsuuga naas eesti keelen tähüstämä

sõna *keriking*, minkan *keri* olnõs peri puukoorõst, mitte nahast, sis arvadaq tähend'ki *keriking* (nigu ka *king*) edimält puukoorõst kängitsät, kooniq tuu vaiht' vällä läti keelest lainat *viisk* 'viis'. Päält tuud nihku *keriking* ~ *king* tähüstämä nahast kängitsät (mitte et *keri* olõsiq naanuq niidse asõmal tähüstämä nahka), kooniq läti keelest saadi lainsõna *pastel* 'tsuug'. Tuust es kujonõq terven eesti keelen levinüt nimitüst (nigu viisõl), a *pastel*-sõna kõrval jäiq pruukmistõ *king* Põh'a-Eestin ni *keriking* mere veeren. Samasugunõ tähendusmuutus sündü arvadaq ka lõunõeestin, selle et (*t*)*soog* ~ (*t*)*suug* : (*t*)*suvva* om köüdetäv sõnaga *suga* 'niids', kuiki *tsuvva* tähendüsen kängits esiq om nahast.